

ПОЛІЦЕЙСЬКЕ ПРАВО У НАУКОВИХ ПОГЛЯДАХ М. БУНГЕ

Solomakha A. G. Science of Police Law in scientific views of M. Kh. Bunge

In terms of the European integration processes in Ukraine it is an actual issue to study the history of administrative law in the light of its founder - police law which was formed through the efforts of the Western European scholars. Professors of the University of St. Vladimir made a significant impact on the development of the national science of police law as part of Western European legal thought. In particular, Nikolai Khristianovich Bunge is an author of the course-book in the mentioned branch of law and one of the leaders of the Kiev university science school of police law.

The aim of the publication is to research the views of professor M. Bunge in science of police law in the light of his scientific activity – course book "Police law."

As a scientist of police law Nikolai Khristianovich is almost unexplored by modern scholars. The paper provides the contents of the both Professor's books on science of police law, the opponents' references (comments), and the Professor's responses to those.

The author concludes that M. Bunge was well aware of the incompleteness of his course, thus readdressing his readers to other books and reference lists (indexes). In addition, he realized the lack of the suggested material balance. It should be emphasized that those were the weaknesses of the lecture course outlined by Bunge himself which would then most often draw his critics' attention.

In the researcher's view, the science of police law is of dual nature. It "consists of the decisions related to the wellbeing (wellbeing setting laws), and to the safety (well doing laws); the latter being a subject matter for science of police law in the narrow sense (Shtein)". The main basis for the both parts of a science of police law, i.e. wellbeing setting and well doing, according to him, are essentially different: «wellbeing setting is an applied part of political economy; well doing is a part of the state law related to the order protection and safety of both the public and individuals". That being said, Mykola Khrystyanovych develops the idea "the decisions of the first, that is of wellbeing setting, are of positive, of the second, i.e. well doing, of mostly negative nature. And yet both parts of police law have lots in common".

M.Bunge believes that the positive technique should facilitate the resolution of the issues to be addressed by the police law science.

The paper analyses the most interesting references by I.Andreyevskiy, I.Tarasov. and A.Antonovych. We believe that the very those publications provide the whole estimation spectrum of the Professor's publication. Different, sometimes totally opposite, but mainly modest evaluations by academics followed the first volume of the course.

Thus we could state that the course book of M.Kh. Bunge "Police Law" (Kiev, 1869, 1877) was the first and the most original creation on police law not only at St. Vladimir University, but even in Ukraine of the post reform period. The point is proven not only by the storming reaction of the academic community reflected in rather sharp comments (references), but also by the instant responses of Mykola Khrystyanovych not leaving a slightest chance for a critic to fight back.

The prevailing of positive and historical technique is a distinct feature of his course book. Absolutely positive and timely was the author's detailed research of those subject components where the economic nature prevails. Despite of the fact that his works mostly deal with economic component, he thought of himself as academic policeist, which quite well reflected the western understanding of the police law science.

M.Kh.Bunge's "Police Law" course book laid the foundation for new leaders of Kyiv University School of the Police Law. Afinogen Antonovych and Mykola Tsytovykh are the ones to follow his ideas and technique developing them with analysis, criticism, and new senses.

Key words: Bunge M.Kh., Science of Police law, Administrative law, University of St. Volodymyr.

**Соломаха Артем
Григорович,**

кандидат юридичних
наук, асистент
кафедри адміністра-
тивного права
Київського
національного
університету імені
Тараса Шевченка

В умовах євроінтеграційних процесів України актуальним є дослідження історії адміністративного права через призму його попередника – поліцейського права, яке формувалося завдяки зусиллям західноєвропейських учених. Професори Університету Святого Володимира здійснили значний вплив на розвиток вітчизняної поліцейстики як частини західноєвропейської правової думки. Так, Микола Бунге є автором підручника із зазначеної галузі права й одним із лідерів Київської університетської школи поліцейського права.

Метою публікації є аналіз та узагальнення поглядів М. Бунге на поліцейське право через призму його двотомної праці «Полицейское право» (Київ, 1869, 1877) та оцінки її сучасниками.

Микола Християнович Бунге (1823–1895) відомий як економіст, фінансист, державний діяч, заслужений ординарний професор Університету Св. Володимира (від 1876 р.), декан юридичного факультету і ректор цього закладу, міністр фінансів Російської імперії (1881–1887 рр.), голова Комітету Міністрів (1887–1895 рр.). Нині це ім'я широко відоме в економічних і фінансових колах. Дослідженню неординарної постаті вченого присвячено значну наукову увагу, кількість праць з цієї тематики зростає. Найповніша на сьогодні бібліографія, що стосується М. Бунге, міститься у працях Д. Шилова [1] та довідковому виданні «Ректори Київського університету. 1834–2006» [2, с. 84–92]. М. Бунге як економістові-реформатору присвячено спеціальну монографію В. Степанова [3]. Працівники економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка здійснили переви-

дання деяких творів ученого та опублікували низку розвідок про нього [4].

Проте як учений-поліцейст М. Бунге залишається майже не дослідженим сучасними науковцями. Виняток становлять невеличка стаття І. Усенка в «Антології української юридичної думки» [5] та згадки у вступній статті до двотомника «Поліцейське право в Університеті Св. Володимира» [6], де як і в попередньому виданні, але значно ширше, представлено здобутки вченого в царині поліцейстики.

Як науковець М. Бунге сформувався саме в Університеті Св. Володимира під впливом західноєвропейської економічної думки. У 1850–1860-х роках він був прихильником розвитку приватної власності, підприємництва, конкуренції. У 1880-ті роки учений перейшов від позицій фритредерства до поміркованого протекціоналізму, визнаючи необхідність державного втручання в економічні процеси. Погляди вченого викладено в його численних публікаціях, багатьох наукових працях і посібниках із політичної економії, бюджету, статистики.

М. Бунге насправді вважається видатним учасником просвітницького руху російської інтелігенції 1850–1860-х років. Значний суспільний резонанс викликали його статті, у яких він виступав за відновлення автономії університетів і демократизацію їхнього управління, закликав укріплювати зв'язки вищої школи з потребами життя, підвищувати спеціалізацію викладання, протестував проти засилля класичної системи навчання, рекомендував урядові звернути увагу на проблеми студентства [7; 8; 9; 10; 11].

Слід зазначити, що 1870 року виповнилося 25 років служби М. Бунге в системі Міністерства народної освіти. Тож юридичний факультет Університету Св. Володимира порушив клопотання перед Радою університету про подовження професорові терміну служби ще на п'ять років. У клопотанні міститься цікава інформація про його перехід із кафедри політичної економії та статистики на кафедру поліцейського права: «Когда несколько лет тому назад кафедра полицейского права в нашем университете сделалась вакантною, юридический факультет встретил затруднения в ее замещении. По необходимости он просил профессора Бунге принять временно на себя преподавание полицейского права, главные вопросы которого, по внутренней связи предметов, были постоянно им разрабатываемы при изложении курса политической экономии. Впоследствии, после неоднократных приглашений со стороны юридического факультета, профессор Бунге согласился и совсем перейти на кафедру полицейского права» [12, с. 56].

Цитований документ засвідчує, що М. Бунге виключно за необхідністю перейшов на нову для себе кафедру. Він змушений був зробити такий крок, оскільки цього вимагали інтереси факультету. Не менш важливим для розуміння історії поліцейського права в Київському університеті є усвідомлення того, що наприкінці 1860-х – на початку 1870-х років поліцейське право розглядалося на юридичному факультеті як суміжна з політичною економією наукова дисципліна.

Розпочавши читання курсу з поліцейського права, професор одразу видрукував його частини в «Университетских известиях». Згодом лекції М. Бунге з'явилися окремими книгами у вигляді двотомника. У передмові до першого тому «Полицейское право. Введение и государственное благоустройство» (Київ, 1869) читаємо: «Настоящий курс имеет в виду удовлетворять потребности в руководстве при изучении государственного благоустройства и государственного благочиния, которые в общем Уставе университетов соединены под названием полицейского права» [13, с. 3]. Отже, уже перше речення пояснює те, що поділ науки поліцейського права на дві частини – закони благоустрою і закони благочиння – належить не авторові підручника, а передбачаються головним документом, який визначає функціонування університету, – статутом.

М. Бунге роз'яснював своє бачення завдань підручника з поліцейського права в такий спосіб: «Предлагаемое руководство не имеет притязания ни на переработку сырого материала, ни на полноту ученой справочной книги вроде сочинения Рау; оно имеет целью: указать на главные источники, по которым можно основательнее и подробнее ознакомиться с каждым предметом; сообщить известный итог положительных сведений и провести воззрение, которое возбуждало бы в читателе охоту к самостоятельному занятию наукой и к изучению хозяйственных отношений и того устройства, которое получили эти отношения в силу обычая и юридических определений» [13, с. 3].

Автор підручника цілком усвідомлював неповноту свого курсу, тому переадресовував своїх читачів до інших книг і бібліографічних покажчиків. Він також визнавав недостатню збалансованість запропонованого матеріалу. Наголосимо, що саме на ці недоліки лекційного курсу, указані самим автором, найчастіше звертатимуть увагу його критики. М. Бунге вже з перших сторінок заявив, що «государственное благоустройство составляет лишь один из отделов экономической науки» [13, с. 3]. І ця теза є ключовою для розуміння першої частини його лекційного курсу. Такий підхід до висвітлення питань державного благоустрою уможливив розгляд історії економічних учень.

Закінчуючи вступну частину, М. Бунге постає перед читачем у новому образі – ученого-гуманіста. На його думку, ніщо так не гальмує розумовий і громадянський розвиток особистості, як переконання, що наші знання вже склалися у струнку і довершене вчення, яке потребує лише незначного коригування окремих положень. Він упевнений, що «ничто не отодвигает более назад и науку, и общественность, как мысль, что наука нашла секрет человеческого благополучия и что вся задача состоит в том, чтобы переделать общество по рецепту того или другого мыслителя. Цель моя была бы достигнута, если бы читатель вынес из настоящего курса убеждение, что предмет научных изысканий в области государственного хозяйства определяется совокупностью форм и содержания влившейся в эти формы экономической жизни, если бы предмет изуче-

ния представился ему сам по себе способным к непрерывному совершенствованию, а следовательно способным и двигать науку, предлагая ей новые вопросы, и развиваться не только под ее влиянием, но и в силу практических потребностей» [13, с. 4].

Поліцейське право, на переконання вченого, має подвійний зміст. Воно «заключає в себе постановлення, относящиеся и к благосостоянию (законы благоустройства), и к безопасности (законы благочиния); последнее составляет предмет полицейского права в тесном смысле (Штейн)» [13, с. 6]. Основні засади обох відділів поліцейського права – благоустрою і благочиння, на його думку, мають суттєві відмінності: «благоустройство составляет прикладную часть политической экономии; благочиние есть часть государственного права, относящаяся к охранению порядка и безопасности как общества, так и отдельных лиц» [13, с. 6]. Крім того, – розвиває думку М. Бунге, – «постановления первого, т. е. благоустройства, отличаются положительным, второго, т. е. благочиния, по преимуществу отрицательным характером. При всем том оба отдела полицейского права имеют много общего между собой. Во-первых, оба имеют один общий источник, из которого они извлекают свои основные положения [...]. Во-вторых, законы, которыми определяются эти отношения, установлены и ради благосостояния, и ради безопасности [...]. В-третьих, оба отдела полицейского права пытаются установить отношения между деятельностью государственной или общественной власти и частных лиц» [13, с. 6].

Вирішенню завдань, які стоять перед наукою поліцейського права, на думку М. Бунге, має сприяти позитивний метод, який «извлекает общие теоретические начала из сравнительно-исторического научения общественных отношений, входящих в область полицейского права. Отношения эти существуют нередко как факт и ожидают еще юридических определений, а иногда и вовсе не нуждаются в них. Употребление при разработке научного материала статистических приемов приводит к выводам столь же неоспоримым, как истины, добытые в так называемых точных науках» [13, с. 6].

Через багато причин М. Бунге не завершив друкування лекційного курсу з поліцейського права. Світ побачила лише перша його частина – про державний благоустрій. Державне благочиння, що планувалося як друга частина, залишилося у рукописах. Розпочавши виклад законів державного благоустрою, автор так умотивовував логіку побудови власного курсу: «В системе науки на первом плане следует поставить экономические учения, которые получали практический характер в прикладной части политической экономии и отсюда уже переходили в законодательство. Затем при изложении собственно науки законов благоустройства можно избрать или теоретическое, или практическое основание, т. е. распределить все содержание или по главным отделам политической экономии, или по главным родам и видам деятельности, направленной на удовлетворение потребностей» [13, с. 7].

Вибудовуючи конструкцію науки законів державного благоустрою як складової поліцейського права, М. Бунге запропонував власну її схему. Щоб уникнути повторів і хибних трактувань авторської позиції, відтворимо в повному обсязі зміст обох книг професора з поліцейського права. Переконані, що зміст книг найповніше передасть авторську концепцію науки поліцейського права, принаймні, її частини – законів державного благоустрою. Отже, М. Бунге вважав, що «наука законів государственного благоустройства может быть подразделена на следующие главные и второстепенные отделы.

Книга 1. Исторический очерк экономических учений.

Глава 1. Введение; Глава 2. Классическая древность. Платон и Аристотель; Глава 3. Экономическая литература новоевропейских народов до половины XVIII века; Глава 4. Меркантильная система; Глава 5. Физиократы; Глава 6. Адам Смит и его последователи; Глава 7. Противники Смита – Сисмонди и Лист; Глава 8. Социализм и коммунизм; Глава 9. Реакция против социализма и коммунизма – теория согласия интересов, школы положительные – историческая и статистическая» [13, с. 7].

Книга 2. Образование различных отраслей хозяйственной деятельности.

Раздел I. Добывающая промышленность.

Глава 1. Охота; Глава 2. Рыбная ловля; Глава 3. Скотоводство; Глава 4. Лесоводство; Глава 5. Горные промыслы.

Раздел II. Земледельческая промышленность.

Глава 1. Особенности земледельческой промышленности и системы полеводства; Глава 2. Поземельная собственность. Обстоятельства, препятствующие ее образованию; Глава 3. Большая и малая поземельная собственность, большая и малая обработка земли; Глава 4. Юридические отношения между землевладельцами и земледельцами; Глава 5. Меры благоустройства, относящиеся к земледельческой промышленности вообще и к некоторым ее отраслям в частности.

Раздел III. Обрабатывающая промышленность.

Глава 1. Введение; Глава 2. Ремесла; Глава 3. Фабричная промышленность.

Раздел IV. Торговая промышленность.

Глава 1. Виды торговли и права на производство торговли; Глава 2. Торговые установления; Глава 3. Торговые договоры; Глава 4. Торговое судостроительство и судопроизводство; Глава 5. Торговая несостоятельность.

Раздел V. Деятельность, облегчающая обороты и сношения.

Глава 1. Общие понятия о кредите и о банках; Глава 2. Кредитные учреждения России и первостепенных держав; Глава 3. Пути сообщения и железные дороги в особенности; Глава 4. Почты; Глава 5. Телеграфы.

Раздел VI. Духовная деятельность.

Глава 1. Народное просвещение; Глава 2. Невещественная собственность.

Раздел VII. Деятельность для обеспечения доходов, имущества и удовлетворения потребностей.

Глава 1. Общественное призрение и благотворительность; Глава 2. Обеспечение народного продовольствия; Глава 3. Страхование.

Раздел VIII. Местное общественное хозяйство.

Глава 1. Областное хозяйство; Глава 2. Городское и сельское хозяйство; Глава 3. Колонии» [13, с. 7-8].

Поява лекційного курсу професора М. Бунге з поліцейського права не пройшла непоміченою. На нього звернули увагу як учені-поліцейсти, так і публіцисти. Наголосимо, що навіть 1880 року, коли після першого опублікування курсу минуло 12 років, рецензії продовжували з'являтися, хоча запізнїлу їх появу слід пояснювати чинниками радше позанауковими. Отже, спочатку розглянемо деякі найхарактерніші оцінки підручника та відгуки на нього учених-поліцейстів, виокремивши для цього три найколеритніші фігури – І. Андреевського, І. Тарасова та А. Антоновича. Саме вони, на нашу думку, уособлюють весь спектр оцінкових характеристик праці професора.

Різні, інколи діаметрально протилежні, але переважно стримані оцінки науковців супроводжували появу першого тому курсу. Так, І. Андреевський писав: «В этом томе помещено введение и государственное благоустройство. Замечая двойственное содержание полицейского права как заключающего в себе постановления, относящиеся к благосостоянию (законы благоустройства) и к безопасности (законы благочиния), г. Бунге видит в основных началах того и другого отдела существенные отличия, которые не представляют ему одного целого» [14, с. CCLXXI-CCLXXII]. Далі йдуть роз'яснення: «В благоустройстве он видит прикладную часть политической экономии, в бла-

гочинии – часть государственного права. В понятии благоустройства, по мнению автора, заключаются постановления, имеющие характер положительный, а постановления благочиния отличаются по преимуществу отрицательным характером. Рассматривая в части 1-й законы благоустройства, автор и желает изложить ее как прикладную часть политической экономии, замечая, что метод положительно-статистический может принести разъяснению ее вопросов наибольшую пользу. Начиная с довольно подробного исторического очерка экономических учений, могущего занять более приличное место в курсе политической экономии, автор переходит затем к обозрению различных отраслей хозяйственной деятельности» [14, с. CCLXXII]. Перед нами класичний зразок констатуючої характеристики.

1880 року випускник юридичного факультету Університету Св. Володимира І. Тарасов, перебуваючи на посаді професора Демидовського юридичного ліцею (Ярославль), зробив критичний огляд трьох найвідоміших на той час вітчизняних робіт із поліцейського права, авторами яких були М. Бунге, І. Андреевський та М. Шпилевський. Очевидним є факт, що оцінка книги київського професора не в останню чергу визначалася ставленням рецензента до особи М. Бунге. У листі до О. Кістяківського, датованому серединою 1880 р., І. Тарасов писав: «Бунге, по моему мнению, неумный человек; как ученый он не талантливый, компилятор, приправляющий свои компиляции осторожными тенденциями, прими-

ряючими непримиримое. Как практик он обладает замечательным тактом, однако легко покидающим его, когда он натывается на хладнокровный отпор. Как человек он колоссальный честолюбец, честолюбие заменяет ему все основы, в вопросах честолюбия он готов на все». [15, с. 207] Коментарі тут зайві.

Сама рецензія І. Тарасова є досить розлогою і ґрунтовною та засвідчує високий професійний рівень її автора [16]. Аналізу лекційного курсу М. Бунге присвячено лише чотири сторінки. Спочатку рецензент переповідає структуру і завдання лекційного курсу свого колишнього наставника, наголошуючи, що цей курс залишається незакінченим. Головною заслугою книги він убачає детальне опрацювання автором тих складових дисциплін, у яких домінує господарський характер, але загалом лекційний курс «побудований на не совсем верных, по нашему мнению, началах» [16, с. 26].

Далі І. Тарасов намагався пояснити підґрунтя власних оцінок курсу. Він зазначав: «Нельзя никоим образом разделить воззрения автора на науку полицейского права как на состоящую из двух частей, из которых обе не имеют самостоятельного значения, являясь одна в виде экономических учений, получивших практический характер в прикладной части политической экономии и отсюда перешедших в законодательство, а другая – частью государственного права» [16, с. 26]. Крім того, вводячи новий термін наука законов благоустройства, автор, на думку І. Тарасова, не обґрунтував як значення самого тер-

міна, так і доцільність його застосування, а натомість пов'язав його з іншими поняттям – прикладною частиною політичної економії. Через таку термінологічну плутанину «в содержании курса г. Бунге не могла быть выдержана строгая система и появляются некоторые случайности» [16, с. 26-27]

Упереджений погляд автора рецензії наскільки очевидний, що редакція «Сборника государственных знаний» змушена була подати власне роз'яснення. Воно зводилося до такого: «Представив г. Тарасову свободу критических суждений, не вполне нами разделяемых, мы считаем нужным заметить относительно курса Н. Бунге, что он превосходно достигает своей цели – служить пособием при университетском преподавании. Другой цели почтенный автор не имел; с точки зрения этой цели следует обсуждать его труд, и в этом отношении он оказал большую услугу университетской науке» [16, с. 27].

Інший дослідник поліцейського права, обраний нами, – А. Антонович, аналізуючи підручник, наголошував: «Полицейское право профессора Бунге указывает на двойственность в содержании науки, но полиция безопасности не издана автором и вышедший из печати курс содержит в себе только полицию благосостояния» [17, с. 96]. Далі рецензент переповідає погляди свого учителя на поліцейське право. Бунге, на його думку, розглядав його як систему, поділену на дві частини: закони про благочиння, тобто про безпеку і порядок, які відносив до галузі державного права, і закони про благоустрій, тобто про

добробут населення країни, що становить сферу політичної економії.

Слід ураховувати, що на час появи підручника самого А. Антоновича (див. далі) з характеристикою поглядів М. Бунге останній був вельми впливовим урядовцем, головою Комітету Міністрів Російської імперії. Отже, критично висловлюватися на адресу його наукових праць було, так би мовити, не зовсім коректно.

Проте з вуст київського професора не лунає захоплення лекційним курсом М. Бунге, його загальні оцінки досить стримані. А. Антонович розлого цитує автора, від себе додаючи: «Преобладание в исследованиях положительного метода отличает курс полицейского права Н. Х. Бунге и составляет его характеристическую черту. Благодаря этому полицейское право, основываясь на общих научных данных, является наукою национальною, не игнорирующею «особенностей и отличий, не допускающих однообразного применения научных истин». И только пользуясь таким методом в своих исследованиях, автор избегает так обычных в полицейском праве рецептов всеобщего благоденствия, торжествующих для всех народов и всех времен» [17, с. 98].

Як зазначалося, критичні статті публіцистів, зокрема анонімні, почали з'являтися одразу після появи лекційного курсу М. Бунге. І автор був змушений досить різко реагувати на них, оскільки вважав їх даниною моді та політичній кон'юктурі. При цьому відповіді вченого критикам, що набагато цікавіші за статті їх самих, розкривають перед нами нову грань професора – талант полеміста.

У серпні 1869 р. популярні на той час «Отечественные записки» умістили не зовсім приємну для М. Бунге рецензію на першу частину його «Полицейського права». Рецензент у дещо гіперболізованій формі проаналізував усі наявні недоліки і прорахунки видання і зрештою підсумував: «Мы познакомились теперь со всею книжицею г. Бунге и имеем право сказать, что книжица эта не имеет не только научных, но и никаких достоинств, и если может чем обратить на себя внимание, то разве только тем терпением, которое употреблено на ее составление. Ибо думаем, что на написание книги без всякой мысли в 132 страницы нужно гораздо более терпения, нежели на написание двух или трех больших томов с мыслью». Автора, крім того, звинуватили в неповазі до своїх попередників, і зробили це майстерно: «... положим, что Сен-Симон не знаком был с положительным методом, не знал науки благоустройства и благочиния, но ведь он и не хотел быть ученым по положительному методу и не добивался чести быть профессором полицейского права. У него была лавочка совсем с другим товаром. Зачем же мерять его, и притом без всякой нужды, меркою совсем к нему не подходящею?»

23 січня 1870 р. у 36 числі «Биржевых Ведомостей», що виходили в столиці Російської імперії, було опубліковано статтю М. Бунге «Ответ рецензентам “Дела” и “Отечественных записок”», по поводу рецензий на курс полицейского права, читанный проф. Н. Бунге». [18] Відповідь київського професора розміщувалася в рубриці

«Смесь» і займала майже цілу шпальту газети. Починалася вона із загальнотеоретичних роз'яснень: «В общественных науках... возможны различные направления, зависящие от различных точек зрения на предмет. При изучении хозяйственных явлений можно искать главную причину, уравнивающую действие хозяйственных сил и обуславливающую благосостояние (т. е. возможно – нормальные в нем отправления), или в общественной власти, или в свободе частного интереса, или в ассоциации, иначе общении частных интересов... Односторонни ли эти направления, свидетельствуют ли они о незрелости научных приемов – это другой вопрос; но если они действительно имеют в виду открытие истины, то не лишены значения и столь же почтенны, как и физиологические исследования, которые пытаются объяснить явления или одним химическим процессом, или только действием механических сил» [18, с. 1].

Пояснюючи своє розуміння сутності наукової дискусії, М. Бунге писав: «Понятно, что между последователями различных направлений могут возникать горячие пререкания, и хотя наука несколько не пострадала бы от соблюдения приличия в споре, но при добросовестном отношении к истине неуместные полемические выходки не заключают в себе ничего враждебного просвещению». Інша річ – критиканство, «наездничество в науке», розраховане на необізнаного читача «и прикрывающее собою убожество знаний». Професор наголошував: «Этому-то направлению особенно ненавистна университетская наука. Серьезные ученые сочи-

нения, руководства и профессеры – его истинные враги. Представители учено-литературного наездничества, заявляя не без некоторой таинственности, что в их лавочке есть товар самого первого сорта, бережно хранят его под спудом как запретный и, следовательно, особенно лакомый плод. Между тем в укромной лавочке нет ничего неизвестного для занимающихся наукою – ничего, кроме припрятанной старой рухляди, которая выдается за свежие неувядаемые цветы прогресса» [18, с. 1].

На завершення відповіді критикам М. Бунге повідомляє: «Я нисколько не искал случая вступить в собеседование с господами вроде рецензентов полицейского права, ополчившихся против моей книги в “Деле” и в “Отечественных записках”; но я не счел себя вправе отвечать им молчанием. Русские университеты имеют в настоящее время много друзей. Между тем как одни ради личных своих целей подтачивают не без успеха добрую славу или университетов вообще, или какого-либо из них в частности; между тем как другие, успешно служа нерусскому делу, стараются заподозрить все университетское молодое поколение и выставить его стихией, враждебною общественному порядку и правительству, – третьи, утверждая, что они ратуют за прогресс, посвятили свои силы на то, чтобы уронить в общественном мнении университетское преподавание» [18, с. 2].

Помітно, що М. Бунге поступово переводить полеміку в більш широке річище, відходячи від питань наукових і виходячи на рівень питань сус-

пільно значущих. «Принимая вызывающее положение, эти господа считают для себя все средства позволительными, лишь бы представить в невыгодном свете ненавистное им направление в учреждениях и людях, не сочувствующих ни научной плесени, ни затаенной вражде к преобразованиям настоящего царствования, ни мнимому прогрессу, не признающему даже права относиться к нему критически. Отвага нападения объясняется расчетом, с одной стороны, на легкомыслие и неведение читателей, которые или не захотят, или не смогут проверить того, что проповедуется, под видом непререкаемой истины; а с другой, на молчание, налагаемое то приличием и общественным положением, то опасением намека на солидарность с разрушительными началами, то, наконец, угрозою обвинения в доносе» [18, с. 2].

Цей виступ на захист своїх поглядів не був для М. Бунге останнім. 1878 року йому знову доведеться захищати своє «Полицейское право», коли в січневому номері «Русского Вестника» з'явилася стаття «Точность никогда не излишня», підписана криптонімом «Х» [19]. М. Бунге вважав, що журнал, «принимая его труд без оговорок, признал себя солидарным с рецензентом», тому свою відповідь він розмістив на сторінках «Университетских известий» [20].

Виклавши передісторію питання, М. Бунге заявив: «Рецензент и редакция Русского Вестника заставили меня пожалеть о том, что я еще профессор и как профессор обязан отвечать – не только потому, что разбор помещен в журнале, считающем себя

на страже университетского вопроса; но и потому, что если бы рецензент и редакция были правы, то слушателям моим следовало бы давно перестать ходить на мои лекции и пользоваться моею книгою» [20, с. 31]. Професор інформує: рецензія присвячена п'яти сторінкам його книги, що стосуються народної освіти у Франції, але містить аж 14 сторінок зауважень і уточнень. Однак, на його думку, «кроме двух-трех справедливых замечаний, все остальные указанные неточности убеждают лишь в том, что и в разборе “точность никогда не излишня”» [20, с. 32].

Потім М. Бунге заявляє свою позицію в полеміці з «Х»: «Как ни антипатична для меня полемика, как ни мало она может принести пользы в научном отношении, но я должен быть признателен г. Х. за то, что он представляет мне два-три случая подтвердить на деле то, что я нередко высказывал на словах. Исследователь не должен считать себя непогрешимым; он обязан помогать тому, кто открывает его ошибки (в одном случае я надеюсь помочь г. рецензенту); он первый должен искать недостатки в своем труде. Таким отношением к науке приобретает профессор доверие аудитории, литератор – общества. Но, к сожалению, рецензент сам не поспешил на промахи, и мне предстоит не столько делать правки в своем курсе, сколько в разборе г. Х.» [20, с. 33-34].

А далі на 24 сторінках (проти 14 сторінок рецензії) професор виправляє помилки свого рецензента і робить це вищою мірою професійно, не залишаючи критиків жодних шансів бодай

на якесь виправдання. Закінчується ж відповідь професора загальним висновком, який ми цитуємо повністю. «Для того, чтобы защищать какое-либо мнение, для этого недостаточно быть начитанным, необходимо быть и сведущим, и разборчивым в выборе средств для достижения предложенной цели. Каждый, кто берется за трудное дело критики, должен помнить, что не все средства равно хороши, и что пренебрегая их нравственною оценкою, мы теряем из виду истину, которой наука и критика равно обязаны служить. Указание трех-четырех ошибок в моем курсе было бы действительно заслугою г. Х., если бы он не сделал с своей стороны на каждую действительную поправку около десяти промахов, которые я на первый раз не мог не отметить; но ответив однажды г-ну Х., я обещаю ему не полемизировать более, так как известные приемы в его критике исключают возможность продолжения полемики» [20, с. 57].

Таке розлоге цитування подається нами для того, щоб дати можливість відчути і зрозуміти М. Бунге.

Таким чином, можемо констатувати, що підручник М. Бунге «Полицейское право» (Київ, 1869, 1877) був першим і найоригінальнішим твором із поліцейського права, що з'явився не лише в Університеті Св. Володимира, а й в Україні післяреформеного періоду. Про це свідчить не лише бурхлива реакція наукової спільноти, відображена в досить різких рецензіях, а й миттєві відповіді вченого, які не залишали критикам жодних шансів бодай на якесь виправдання.

Переважання позитивного та історичного методу є характерною рисою

аналізованого підручника. Безумовно актуальним на той час було детальне опрацювання автором тих складових дисциплін, у яких домінує господарський характер. Попри те, що в його працях превалює економічна складова, сам він вважав себе ученим-поліцейстом, що цілком відповідало тогочасному західноєвропейському розумінню науки поліцейського права.

Підручник М. Бунге «Полицейское право» заклав підвалини для зростання нових лідерів Київської університетської школи поліцейського права, таких як А. Антонович та М. Цитович, які будуть наслідувати його погляди і методологію, удосконалюючи їх через призму аналізу, критики та нового змістовного наповнення.

Список використаних джерел:

1. Шилов Д. Н. Бунге Николай Христианович / Д. Н. Шилов // Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802–1917 : библиографический справочник / Д. Н. Шилов. – Изд. 2-е, испр. и допол. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 109–116.
2. Ректори Київського університету. 1834–2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Либідь, 2006. – 336 с. : іл.
3. Степанов В. Л. Н. Х. Бунге : судьба реформатора / В. Л. Степанов. – Москва : РОССПЭН, 1998. – 389 с. : ил.
4. М. Бунге: сучасний дискурс / ред. В. Д. Базилевич. – Київ : Знання, 2005. – 697 с. – (Славетні постаті).
5. Усенко І. Б. Бунге Микола Христианович / І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; упоряд. : Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко]. – Київ, 2003. – Т. 5. – С. 70–73.

6. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. І. С. Гриценка ; [ред. кол. : П. П. Андрушко, Г. І. Балюк, І. А. Безклубий та ін. ; уклад. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий]. – К. : Либідь, 2010. – XIX, 413, [3] с. : табл. – Тексти рос. мовою. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету).
7. Бунге Н. Х. О материальном положении студентов и о средствах улучшения их быта / Н. Х. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1872. – 24 с.
8. Бунге Н. Х. О преобразовании университетов / Н. Х. Бунге // Отечественные записки. – 1853. – Т. 89, № 11, отд. 3. – С. 11–28.
9. Бунге Н. Х. О современном направлении русских университетов и о потребностях высшего образования / Н. Х. Бунге // РВ. – 1858. – Т. 14, № 17, отд. 1. – С. 311–332.
10. Бунге Н. Х. Об устройстве учебной части в наших университетах / Н. Х. Бунге // РВ. – 1858. – Т. 17, № 19, кн. 1. – С. 441–488.
11. Бунге Н. Х. Ответ на статью Н. И. Пирогова «Замечания на проект общего устава императорских российских университетов» / Н. Х. Бунге // Замечания на проект устава императорских российских университетов. – Санкт-Петербург, 1862. – Ч. 2. – С. 131–139.
12. Витяг з протоколу засідання Ради Університету Св. Володимира (вересень 1870 р.) про переобрання професора поліцейського права М. Х. Бунге на новий п'ятирічний термін // УИ. – 1870. – № 10. – С. 54–57.
13. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. І. С. Гриценка ; [ред. кол. : П. П. Андрушко, Г. І. Балюк, І. А. Безклубий та ін. ; уклад. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий]. – К. : Либідь, 2010. – XIX, 413, [3] с. : табл. – Тексти рос. мовою. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету).
14. Андреевский И. Е. Полицейское право, соч. И. Андреевского, орд. проф. С.-Петерб. ун-та : [в 2 т.]. Т. 1. Введение, ч. 1. Полиция безопасности / И. Андреевский. – Санкт-Петербург : Тип. Э. Праца, 1871. – XVIII, CCLXXII, 543 с.
15. Кістяківський О. Ф. Щоденник : в 2 т. Т. 2. 1874–1885 / О. Ф. Кістяківський ; НАНУ ; Археографічна комісія, Ін-т укр. археогр. ; ЦДІАУК ; Українська правнича фундація ; [відпов. ред. І. Л. Бутич ; упоряд. В. С. Шандра]. – Київ : Наукова думка, 1995. – 583 с.
16. Тарасов И. Т. Полицейское право / И. Тарасов // Сборник государственных знаний / под ред. В. П. Безобразова. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 8. – С. 3–43. – Рец. на: Полицейское право : курс, читанный в Университете Св. Владимира. Т. 1. Введение и Государственное благоустройство / Н. [Х.] Бунге. – Киев, 1869–1873 гг.; Полицейское право : в 2 т. / И. Андреевский. – Санкт-Петербург, 1871–1874 гг.; Полицейское право, как самостоятельная отрасль правоведения / М. Шпилевский. – Одесса. 1875 г.
17. Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права) : [в 2 ч.]. Ч. 1 / А. Я. Антонович. – Киев : Тип. В.И. Завадского, 1890. – IV, 410 с.
18. Бунге Н. Х. Ответ рецензентам «Дела» и «Отечественных записок», по поводу рецензий на курс полицейского права, читанный проф. Н. Бунге / Н. Бунге // Киевлянин. – 1870. – № 21. – С. 1–2.
19. Х. Точность никогда не излишня : (по поводу главы об устройстве учебных заведений в полицейском праве профессора [Н. Х.] Бунге / Х. // РВ. – 1878. – Т. 133, № 1. – С. 469–486.
20. Бунге Н. Х. Точность и в рецензии никогда не излишня : ответ на разбор, помещенный в «Русском вестнике» / Н. Х. Бунге // УИ. – 1878. – № 3. – С. 31–57.

Соломаха А. Г. Поліцейське право у наукових поглядах М. Бунге

Статтю присвячено дослідженню наукових поглядів М. Бунге на поліцейське право на ґрунті його наукової діяльності – двотомної праці «Полицейское право»

(Київ, 1869, 1877). Ми продовжуємо реабілітацію поліцейського права шляхом повернення із забуття наукового спадку в галузі поліцейстики.

Ключові слова: М. Бунге, поліцейське право, адміністративне право, Університет Святого Володимира.

Соломаха А. Г. Полицейское право в научных взглядах М. Бунге.

Статья посвящена изучению научных взглядов Н. Бунге на полицейское право на почве его научной деятельности – двухтомного труда «Полицейское право» (Київ, 1869, 1877). Мы продолжаем реабилитацию полицейского права путем возвращения из забвения научного наследия в области полицейстики.

Ключевые слова: М. Бунге, полицейское право, административное право, Университет Святого Владимира.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2015